

УДК 811.111

Олена Морозова, докт. філол. наук, проф.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків

Екологічний підхід до аналізу неправдивих висловлень

У статті наведено огляд сучасного стану еколінгвістики та надано характеристику одному із її новітніх напрямів – когнітивній еколінгвістиці – шляхом висвітлення особливостей творення смислу висловлень, за допомогою яких мовець намагається ввести співрозмовника в оману. Доведено, що енактивістський когнітивний підхід до пояснення змісту неправдивих висловлень, який наголошує на важливості динамізму, тілесності та ситуаційності, відповідає загальній методологічній настанові екологізму.

Ключові слова: динамізм, еколінгвістика, енактивістський когнітивний підхід, когнітивна еколінгвістика, неправдиве висловлення, ситуаційність, тілесність.

Екологізм є загальнонауковою методологічною настановою, що становить сучасну альтернативу антропоцентризму. Згідно з цією настановою, людина є органічною клітинкою життя на землі у цілому і не має пріоритету стосовно середовища свого існування. О.М. Князева характеризує суть парадигмального зсуву від антропоцентризму до екологізму у такий спосіб: спочатку людині потрібно було піднести власну гординю до крайньої межі, здійнятися над світом, аналізуючи його; а потім усвідомити власне вплетення у тканину світу та аналізувати останній з позицій партнерства і діалогу з природою [5, с. 93]. Екологічному підходу властива інтеграційність, поєднання методів та підходів різних наук під час розгляду об'єктів у широкому міждисциплінарному контексті.

У другій половині ХХ ст. екологізм дістав втілення у цілій низці природничих і гуманітарних наук: екології, біології, етнографії, соціології, психології, історії, філософії, культурології, політології, теоретичній економіці тощо. Наприкінці ХХ ст. до цих наук приєдналася й лінгвістика, залучивши до аналізу мови чимало методів та понять суміжних наук і, своєю чергою, збагативши останні своїми. Так виникла **еколінгвістика** – мовознавча наука, що керується у дослідженні мови принципом екологізму. Еколінгвістика вивчає стосунки між мовою людини та її життям у цілому; вона співвідносить мовні сутності з середовищем їх застосування, впливу якого вони зазнають і на яке, своєю чергою, впливають. Середовище тут розуміється гранично широко – як все те, що будь-яким чином стосується мови. Провісниками еколінгвістики виступили Е. Сепір та В. фон Гумбольдт (про історію становлення сучасної еколінгвістики див. [16; 24]).

У зарубіжній еколінгвістиці прийнято розмежовувати два основні напрями: екологію мови (language ecology) та екологічну лінгвістику (ecological linguistics) [Fill 1998, с. 3].

Засновником **екології мови** вважають Е. Хаугена, у засадничій праці якого [22] визначено основні напрями дослідження мовної екології: це взаємодія мов із територіально суміжними мовами (ареальна лінгвістика) та їх співіснування у свідомості окремого індивіда (білінгвізм). Термін «екологія» тут застосовано у метафоричному сенсі [18, с. 3], оскільки він позначає взаємодію символічних сутностей, а не об'єктів та явищ матеріальної дійсності. Понад сорок років по тому А. Філл та С.В. Стеффенсен у редакторській статті до спеціального випуску журналу “Language Science”, який присвячено проблемам еколінгвістики [19], зазначають, що сьогодні варто вести мову не про єдину екологію мови, а про принаймні чотири: **символічну екологію мови** (symbolic ecology) (у дусі Хаугена), що досліджує екосистемну взаємодію між знаковими системами (мовами, варіантами, діалектами тощо) у певному ареалі та у свідомості індивіда-білінгва; **природну екологію мови** (natural ecology), що вивчає зв'язок між мовою та матеріальною дійсністю (топографія, флора, фауна); **соціокультурну екологію мови** (sociocultural ecology), що розглядає стосунки, в яких мова перебуває відносно соціальних та культурних сил, що формують умови для комунікації індивідів і спільнот; **когнітивну екологію мови** (cognitive ecology), що аналізує, як когнітивні здібності людини зумовлюють її адаптивну поведінку в різноманітних ситуаціях.

Фундатором другого впливового напрямку в еколінгвістиці – **екологічної лінгвістики** – є М.А.К. Геллідей [20], який першим пов'язав біологічну екологію, проблеми навколишнього середовища та мову. Термін «екологія» тут витлумачено у прямому – біологічному – сенсі, тобто його зміст співвіднесено із середовищем існування людини [18, с.3]. Зазначимо, що саме у межах екологічної лінгвістики було порушене питання щодо необхідності переходу від антропоцентризму до екологізму, оскільки антропоцентризм виправдовує такі негативні явища ідеологічного гатунку, як домінування людини над природою, класизм, більшизм, винищування видів, забруднення навколишнього середовища тощо [20, с. 199]. Пізніше у межах цього напрямку сформувалася **критична еколінгвістика** (critical ecolinguistics) [21], що вивчає, як у мові та дискурсі втілюється ставлення людини до навколишнього середовища.

Еколінгвістика третього тисячоліття, однак, не обмежується цими двома напрямками, а являє собою широку сферу мовознавчих розвідок, в якій працюють сотні науковців (див. огляди в [3; 4; 8; 9; 10; 19; 23; 25]) і яка постійно розширює свої межі. Так, наприклад, сучасні дослідники обґрунтували статус «екології перекладу», яка опікується впливом природних і соціокультурних чинників на переклад іншомовного тексту [2; 7]. Очевидно, що екологія перекладу, або екотранслятологія, належить до символічної екології мови, але у той самий час вона також є дотичною й до природної, соціокультурної та когнітивної екологій мови. Таке взаємне перетинання

окремих напрямів еколінгвістики є її відмітною рисою, виявом принципу екологізму.

Еколінгвістиці у цілому притаманна голістичність [23, с. 15], міждисциплінарність [15; 25], інтеграція гуманітарного і природничого наукового знання [6; 12; 18]. Однак, як зазначають С.В. Стеффенсен і А. Філл, еколінгвістику в її сучасному стані можна порівняти скоріше з архіпелагом, ніж із континентом [23, с.15], оскільки вона охоплює чимало методологічно і теоретично розрізнених напрямів лінгвістичних досліджень. Їх представлено переважно зарубіжними науковими розвідками, адже на наукових теренах України публікації з еколінгвістичної проблематики почали з'являтися лише останнім часом [3; 8; 11; 13; 14]. Однак є підстави вважати, що українська еколінгвістика здатна посісти чільне місце на світовому науковому просторі, збагативши її сучасними здобутками мовознавчої науки, яка бере до уваги під час дослідження лінгвістичних об'єктів їх динамізм, тілесність та ситуаційність.

У цій статті увагу зосереджено на **когнітивному** напрямі еколінгвістики, а саме, здійснено спробу застосувати енактивістський когнітивний підхід, що на сьогодні є найбільш «екологічним», до аналізу дискурсивних реалізацій обману – неправдивих висловлень, за допомогою яких суб'єкт дискурсивної діяльності намагається ввести співрозмовника в оману. Отже, **об'єктом** аналізу є дискурсивні реалізації обману – неправдиві висловлення (далі НВ), а **предметом** – особливості творення їх смислу у широкому екологічному контексті. **Метою** дослідження є розкрити потенціал енактивістського когнітивного підходу до аналізу смислу НВ. Належність дослідження до екологічної парадигми мовознавчих розвідок свідчить про його **актуальність**.

Проблема природи значення належить до «розряду одвічних» [1, с. 71], оскільки кожна нова парадигма пропонує свій спосіб її розв'язання залежно від того, як у цій парадигмі розуміється природа мови, її співвідношення з мисленням та дійсністю, сутність пізнання і людського розуму, сутність самої людини. Структурна лінгвістика локалізує значення у сфері значущості мовного знака у системі мови. Логічна семантика ґрунтує розуміння значення на референції та істині. Когнітивна семантика виходить із того, що значення мовного знака не може бути зведене до об'єктивної характеристики фрагмента дійсності, що позначається: ракурс концептуалізації, тобто погляд на ситуацію, що обирається суб'єктом дискурсивної діяльності, є також важливим для смислотворення.

Однак когнітивна семантика не є монолітною: в її межах понад 40 років змінювали одне одного різні підходи до трактування природи значення. У когнітивній семантиці 1970-х р.р. значення тлумачиться як ментальна репрезентація – усталена сутність, яка зберігається у свідомості людини (репрезентаційна когнітивна семантика). У когнітивній семантиці 1980-х р.р. значення / смисл розуміється як динамічна емерджентна сутність, що

конструюється у контексті ситуації, тобто кожного разу ніби створюється наново (конекціонізм). У когнітивній семантиці 1990-х р.р. значення / смисл постає у своєму нерозривному зв'язку з людським тілом, насамперед, мозком людини (тілесно орієнтований динамізм). У ХХІ ст. набуває поширення енктивістський когнітивний підхід до розуміння природи значення / смислу, згідно з яким процес смислотворення є «вдіянням» у навикилише середовище (enactment). З позицій енактивізму значення / смисл є динамічним, тілесним, ситуативним та розосередженим.

З'ясуємо, який із підходів до розуміння природи значення оптимальним чином дозволяє виявити особливості смислотворення НВ. Очевидно, що смисл НВ не можна адекватно пояснити шляхом звернення до системи мови (семіотичної системи комунікації), адже неправда не має специфічних «засобів вираження». Логічній семантиці також бракує експланаторного потенціалу у поясненні змісту НВ, оскільки на підставі однієї лише хибності пропозиції не можна кваліфікувати висловлення як неправдиве – це може бути і помилка, і жарт, і образність. Окрім хибності пропозиції, неправда передбачає ще й нещирість мовця.

Репрезентаційний когнітивний підхід до трактування природи значення базується на засновку, що зміст НВ спочатку формується у свідомості суб'єкта, який хоче ввести співрозмовника в оману, а потім втілюється ним у мовну форму та надсилається співрозмовникові. Однак таке пояснення істотно спрощує комунікативну дійсність, адже спланована заздалегідь неправда в особистій комунікації є скоріше винятком, ніж правилом. У більшості ситуацій НВ міститься у респонсивній репліці, тобто мовець, який вдається до неправди, вимушений швидко реагувати на мовленнєві дії свого співрозмовника, а це не залишає йому часу на планування неправди. Більш переконливим, на нашу думку, є конекціоністський підхід, відповідно до якого неправда є емерджентною сутністю, яка виникає в режимі поточного часу в особливих ситуативних умовах. Неправда може розвиватися у часі, деталізуватися, модифікуватися та навіть, врешті-решт, відкидатися. Проілюструємо це прикладом:

"I saw you this afternoon," said Nandira. "I saw you at Maru-a-Pula."

"Ah, yes," said Mma Ramotswe. (a) "I was waiting for somebody."

"Then I saw you in the Book Centre," Nandira continued. "You were looking at a book."

"That's right," said Mma Ramotswe. (b) "I was thinking of buying a book."

"Then you asked Mma Baptise about me," Nandira said quietly. "She's that trader. She told me that you were asking about me." <...> "So why are you following me?" said Nandira, turning in her seat to stare at Mma Ramotswe.

Mma Ramotswe thought quickly. There was no point in denying it, and she may as well try to make the most of the difficult situation. (c) So she told Nandira about her father's anxieties and how he had approached her (McCall Smith, p. 117-118).

Ситуація, в якій розгортається цей діалог, така: приватний детектив (жінка) стежить за дівчиною; раптом остання звертається до неї із запитанням, чому її переслідують. Детектив спочатку говорить неправду, прикриваючись вигаданими причинами (a, b), але врешті-решт, під вагою фактів, вимушена сказати правду (c). Оскільки розвиток ситуації є для неї несподіваним, вона не знає, коли саме дівчина помітила, що за нею стежать, і, відповідно, що їй відомо. Отже, детектив має швидко оцінювати зміни в ситуації (*Mma Ramotswe thought quickly*) для того, щоб переконливо відповісти на запитання співрозмовниці й, у кінцевому рахунку, навіть використати своє викриття для того, щоб завоювати її довіру. Цей приклад свідчить про те, що смисл НВ доцільно розглядати з позицій конекціоністського підходу як емерджентну динамічну сутність, що формується у режимі поточного часу і є специфічною для кожної окремої ситуації.

Окрім того, динамізм неправди є тісно орієнтованим, як то наголошується когнітивною семантикою 1990-х р.р. Покажемо це на прикладі:

"Did you grow up in Long Island?"

"Connecticut."

(a) *"Really? Where?"*

I was just making conversation, (b) but her smile flickered, as if the question unnerved her.

(c) *"Uh, northern Connecticut. The New England part. (d) I went to a very prestigious girls' boarding school up there."*

(e) *She reached into her mouth, removed a wad of gray gum, and stuck it on the Limoges saucer. (f) I was tempted to ask if that was something she'd learned at boarding school.*

Instead, I said, (g) "How did you end up on Long Island?"

(h) *"I moved up to the New York area after I went to college. (i) That was also in New England."*

"Oh, really? (j) What school?"

(k) *"Vassar."*

(l) *My eyebrows shot up. I immediately pulled them back into place. <...>*

(m) *There were so many things here that weren't adding up that I wished I'd brought along a calculator. (n) I was reminded of that children's game, "What's wrong with this picture?"*

(o) *The fact that Vassar was located in Poughkeepsie, New York, not even close to New England, was just the beginning* (Baxter, p. 140-141).

Спочатку жінка, від особи якої ведеться розповідь, розпитує свою співрозмовницю про життя виключно з метою підтримати бесіду (a). Проте невербальні сигнали, що видають незадоволення останньої, – вимушена усмішка (b) (*her smile flickered, as if the question unnerved her*), затримка з відповіддю на елементарне запитання, яке зазвичай не вимагає напруження

пам'яті (c) (*Uh*), а далі й невідповідність інформації, що вона надає про своє навчання у престижному навчальному закладі (d) (*I went to a very prestigious girls' boarding school up there*) її зовсім не вишуканим манерам (e) (*She reached into her mouth, removed a wad of gray gum, and stuck it on the Limoges saucer*) – наводять ініціатора діалогу на думку, що її співрозмовниця говорить неправду, про що свідчить іронічна тональність її внутрішнього мовлення (f) (*I was tempted to ask if that was something she'd learned at boarding school*). Її підозра (j) переростає в упевненість, коли співрозмовниця припускається грубої помилки, що стосується місцезнаходження школи, де вона нібито навчалася (k) (*Vassar*), та яка є очевидною для ініціатора діалогу (m) (*There were so many things here that weren't adding up that I wished I'd brought along a calculator*), (n) *I was reminded of that children's game, "What's wrong with this picture?"*). Упевненість жінки, від особи якої ведеться розповідь, у тому, що їй кажуть неправду, експлікується у коментарі (o), де зазначається, що коледж Вассар знаходиться не у Новій Англії, а у штаті Нью-Йорк. Цей приклад свідчить про те, що неправді притаманний не тільки динамізм, але й тілесність, яка виявляється у тісному зв'язку НВ з невербальними виявами обману.

Нарешті, проілюструємо, як неправда, яка залишається нерозкритою протягом тривалого часу, може істотно змінювати життя людей, тобто їхній життєвий світ.

"Although," I said, picking up one of the photos of him with us, "he always was our dad. Even if we didn't call him that. He was always-" But I couldn't go on.

Only now did I look up and see that Janice was crying, too, although she was wiping away her tears angrily, not wanting Umberto to have that satisfaction. "What a scumbag!" she said. "Forcing us to live his lie all these years. And now suddenly-" She broke off with a grunt, as the wine cork broke in half.

"Well," I said, "at least it explains why he knew about the golden statue. He obviously got all that from Mom. And if they really were... you know, together, he must have known about the box of papers in the bank as well. Which explains why he would write a fake letter to me from Aunt Rose, telling me to go to Siena and speak to Presidente Maconi in Palazzo Tolomei in the first place. He obviously got that name from Mom" (Fortier, p.277-78).

У наведеному фрагменті сестри дізнаються після смерті дворецького, що він насправді був їхнім батьком, але це не єдина неправда, до якої він вдався. Уважаючи неможливим сказати своїм дочкам правду про їхнє походження, він написав одній із них письмо нібито від її померлої тітки (неправда, розосереджена шляхом трансдукції у письмовий модус), щоб вона поїхала до Сієни, оскільки він знав, що дівчина довідається там про своє походження та спадок сама. У цьому випадку суб'єкт, який володіє знанням

(що є владою), застосовує його для контролювання життя інших, зміни їх життєвого світу.

Вище було розглянуто лише ситуації, учасниками яких є лише індивідуальні суб'єкти. Зазначимо, що природа неправди модифікується, вона стає ще більш розосередженою у суспільному світі, охоплюючи цілі спільноти, коли принаймні один із суб'єктів є колективним. Розгляд питань, яким чином НВ як індивідуальна дискурсивна дія стає соціальною практикою та якими можуть бути інституціональні наслідки НВ для конструювання глобального соціального контексту, однак, є окремим напрямом дослідження неправди, який виходить за межі завдань, що їх було поставлено у цьому дослідженні.

Вищевикладене підтверджує висновок щодо взаємозалежності та взаємозумовленості мови та широкого екологічного контексту. Зміст мовних одиниць формується під впливом сукупності контекстних чинників – відношень між знаками семіотичних систем (одно- або різнорідних), між знаками та матеріальною дійсністю, між знаками та користувачами, соціокультурним та когнітивним світом останніх. Соціокультурні та когнітивні фактори завжди чинять свій вплив на дискурс як первинну данність мови. Урахування усієї сукупності чинників, що є релевантними для смислотворення, потребує, поряд із традиційними (статичними і мономодальними) підходами до аналізу мовного значення, енактивістського – динамічного, ситуаційного, мультимодального – підходу до вивчення процесу конструювання смислу мовного знака у середовищі його застосування, що передбачає поєднання настанов соціокультурного та когнітивного напрямів еколінгвістики у межах динамічно зорієнтованої когнітивно-дискурсивної еколінгвістики.

Список використаних джерел

1. Арутюнова Н.Д. Наивные размышления о наивной картине языка / Н.Д. Арутюнова // Язык о языке / Под ред. Н.Д.Арутюновой. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 7–22.
2. Бернацкая А.А. О трех аспектах экологии языка / А.А. Бернацкая // Вестник КрасГУ, Гуманитарные науки. – 2003. - № 4. – С.32–38.
3. Жуковська В.В. Еколінгвістика: становлення та основні напрями досліджень / В.В. Жуковська, Н.О. Деркач // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. Філологічні науки. – 2011. – Ч.1. – С. 66–70.
4. Кислицына Н.Н. Эколингвистика новое направление в языкознании / Н.Н. Кислицына // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 37. – С.42–45.
5. Князева Е.Н. Энактивизм: концептуальный поворот в эпистемологии / Елена Николаевна Князева // Вопросы философии. – 2013. – № 10. – С. 91–104.

6. Кравченко А.В. Два взгляда на экологию языка и экологическую лингвистику / Александр Владимирович Кравченко // Экология языка и коммуникативная практика. – 2014. – № 2. – С. 90–99.
7. Кушникова Л.В. Экология перевода: культура vs природа: материалы международной научно-практической конференции. – Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2010. – С. 39–43.
8. Нуждак Л.В. Теоретичні здобутки в галузі еколінгвістики / Л.В. Нуждак // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. – 2013. – Вип. 36. – С. 206–209.
9. Полухин А.А. Современное языкознание и экологическое мышление / А.А. Полухин // Опыты-2008: Сб. науч. работ преподавателей и студентов факультета филологии: науч. изд. / Сост. Н.М. Димитрова. – СПб: РИО ГПА, 2009. С. 65–73.
10. Пылаева Е.М. Эколингвистика как новое направление в языкознании XXI века / Е.М. Пылаева // Вестник Пермского нац. исследовательского политехнического ун-та. Проблемы языкознания и педагогики. – 2011. – № 5. – С. 106–113.
11. Розмаріца І.О. Лінгвокогнітивні особливості комунікації у сфері екології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 - германські мови / І.О. Розмаріца. – Київ, 2004. – 15 с.
12. Суховерхов А.В. Экологический поход в исследовании языка, коммуникации и познания / А.В. Суховерхов // Вестник Томского гос. ун-та. Сер. Философия. Социология. Политология. – 2013. – №4 (24). – С. 48–54.
13. Троц Е.В. Лингвистическая экология: к определению понятий / Е.В. Троц // Матер. Міжнар. наук. конфер. «Слово і речення: синтактика, семантика, прагматика». – К., 10-12 жовтня 2013. – С. 276–278.
14. Шульган О. Соціолінгвістика й еколінгвістика: точки перетину в ойконімії України XX століття / Ольга Шульган // Мова і суспільство. – 2014. – Вип. 5. – С. 23–27.
15. Эколингвистика: теория, проблемы, методы: Межвуз. сб. науч. тр. / Под ред. А.М. Молодкина. – Саратов: Научная книга, 2003. – 329 с.
16. Couto H.H. (do). Ecological approaches in linguistics: a historical overview / Hildo Honório do Couto // Language Sciences. – 2014. – Vol.41, Part A. – P.122–128.
17. Cowley S.J. Bio-ecology and language: a necessary unity // Stephen J. Cowley // Language Sciences. – 2013. – No 41. – P.6–25.
18. Fill A. Ecolinguistics – State of the Art / A.Fill // AAA: Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik. – 1998. – Vol. 23, No. 1. – P. 3–16.
19. Fill A. Editorial: The ecology of language and the ecology of science / A. Fill, S.V. Steffensen // Language Sciences. – 2014. – No 41. – P.1–5.
20. Halliday M.A.K. New Ways of Meaning: the challenge to applied linguistics / M.A.K. Halliday // Ed. by A. Fill, P. Mühlhäusler. The Ecolinguistics Reader:

- Language, Ecology and Environment Continuum. – L., N.Y. : Continuum, 2001. – P. 175–202. (Reprint of Halliday 1990).
21. Harré R. Greenspeak: a study of environmental discourse / Rom Harré, Jens. Brockmeier, Peter. Mühlhäusler. – Thousand Oaks (CA): Sage, 1999. – 204 p.
22. Haugen E. The Ecology of Language / E. Haugen. – Stanford, CA : Stanford University Press, 1972. – 488 p.
23. Steffensen S.V. Ecolinguistics: the state of the art and future horizons / S.V. Steffensen, A. Fill. // Language Sciences. – 2014. – No 41. – P.6–25.
24. Stibbe A. Ecolinguistics and globalization / A. Stibbe // The Handbook of Language and Globalization / Ed. by N. Coupland. – Wiley-Blackwell, Chichester, 2012. – P.406–425.
25. Stibbe A. An ecolinguistic approach to critical discourse studies / A. Stibbe // Critical Discourse Studies. – 2014. – Vol.11, Iss.1. – P.117–128.

Стаття надійшла до редколегії 8 жовтня 2015 р.

O. Morozova, Dr. Sc. (Philol.), Prof.

V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv

Ecological approach to analyzing deceptive utterances

This paper gives an overview of the work to date in the field of ecolinguistics and sheds light on one of its recent strains – cognitive ecolinguistics – by considering the specificity of sense-making in utterances with the help of which the speaker attempts to deceive his / her communicative partner. It is argued that the enactive cognitive approach to analysing the content of deceptive utterances, which emphasizes the importance of dynamicism, embodiment, and situatedness, agrees with the general methodological principle of ecologism.

Key words: cognitive ecolinguistics, deceptive utterance, dynamicism, ecolinguistics, embodiment, enactive cognitive approach, situatedness.

Е. Морозова, докт. філол. наук, проф.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, Харьков

Экологический подход к анализу лживых высказываний

В статье представлен обзор современной эколингвистики, а также охарактеризовано ее новое направление – когнитивная эколингвистика – путем рассмотрения особенностей формирования смысла высказываний, посредством которых говорящий намеревается ввести собеседника в заблуждение. Доказано, что энактивный когнитивный подход к объяснению смысла лживых высказываний, который акцентирует роль динамизма, телесности и ситуационности, соответствует общеметодологической установке экологизма.

Ключевые слова: динамизм, когнитивная эколингвистика, лживое высказывание, ситуационность, телесность, эколингвистика, энактивный когнитивный подход.